

ріально-технічна база, а й високий рівень свідомості всіх трудящих. Чим вища свідомість мільйонних мас, тим успішніше виконуватимуться плани комуністичного будівництва¹.

Політвиховна і культурно-освітня робота в масах як у перші роки Радянської влади, так і на сучасному етапі була і є одним з найсильніших засобів виховання радянських людей в дусі марксизму-ленінізму та згуртування їх навколо Комуністичної партії Радянського Союзу — вождя і організатора будівництва комунізму.

І. А. ГРИЦЕНКО

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН БУКОВИНИ З РОСІЄЮ ТА УКРАЇНОЮ В ХІХ ст.

В ХІХ ст. Буковина перебувала під ярмом Австрії, яка захопила її в 1774 р.² Австрійські загарбники, проводячи політику колоніального гніту на Буковині, гальмували розвиток її економіки і культури, силоміць онімечували місцеве українське населення. Вони дивились на Буковину як на джерело сировини і ринок збуту своїх товарів. Все це, а також митна політика Росії і Австрії серйозно перешкоджали налагодженню нормальних економічних і культурних відносин Буковини з українським та російським народами.

Однак, як сила економічного розвитку, а також традиційні історичні зв'язки Буковини з Росією та Україною переборювали ці перешкоди і продовжували розвиватися далі.

Особливо значного розвитку досягли вони в ХІХ ст. у зв'язку з посиленням розвитком капіталізму в промисловості і сільському господарстві Росії, Австрії, а також України і Буковини, що входили до їх складу.

Економічні зв'язки Буковини з Росією та Україною в ХІХ ст. проявлялися в безпосередній торгівлі між ними, в транзитній торгівлі Росії з країнами Західної Європи через територію Буковини і Буковини з країнами Півдня та Сходу через територію Росії, в транзитних перевозках через територію Буковини російських товарів з одних губерній Росії в інші, в масовому впливі буковинських заробітчан у Росію і на Україну та ін.

Торгівля Буковини з Росією і Україною здійснювалася сухопутним і водним (по річках Прут та Дністер) шляхами. Найважливішим прикордонним пунктом, через який йшла основна маса товарів, була Новоселицька митниця. Певна кількість товарів перевозилась через територію Румунії, а також через Унгенську, Липканську, Ісаковецьку митниці і частіше через митниці, розташовані на кордонах Росії і захопленої Австрією Галичини.

¹ Див. М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 56.

² В статті мова йтиме про економічні відносини з Росією і Україною тієї частини Буковини, яка в ХІХ ст. входила до складу Австрії. Щодо східної частини Буковини, або Хотинщини, то вона до 1806 р. була під гнітом султанської Туреччини. В 1806 р. Хотинщина була остаточно визволена російською армією і за Бухарестською угодою, укладеною між Росією і Туреччиною в 1812 р., разом з Бессарабією відійшла до Росії і стала одним з повітів Бессарабської губернії.

Звіти російських та буковинських митниць і є основним джерелом для вивчення економічних зв'язків Буковини з Росією та Україною. Ці звіти, при всій їх важливості, мають і серйозні вади. В них фактично обходяться відомості про контрабандну торгівлю та безмитний довіз закордонних товарів чинами митниць та іншими особами і не завжди вказано місце виробництва і місце реалізації товарів. Все це не дає можливості чітко визначити обсяг безпосередньої торгівлі між сторонами, а також транзитної торгівлі.

Та навіть при згаданих недоліках наявних джерел нижче наведені факти дають певну уяву про обсяг і характер торгівлі Буковини з Росією та Україною в ХІХ ст.

Буковинський вивіз до Росії і України визначався характером економіки Буковини, яка була сільськогосподарським краєм із слабо розвинутою промисловістю. Із природних багатств на Буковині найбільше було лісу. Наприкінці ХІХ ст. його загальна площа складала 42,9% усієї площі краю¹. На основі експлуатації цих багатств на Буковині розвивається лісова промисловість. Особливо це стосується другої половини ХІХ ст. в зв'язку з поширенням капіталістичних відносин. В 1851 р. тут налічувалось 51 лісопильне підприємство з водяними двигунами; в 1885 р. — 13 парових лісопилень і 59 водяних; в 1896—98 рр. — 31 парова лісопильня і 109 водяних. Ці підприємства на кінець ХІХ ст. спроможні були щорічно виробляти 500—600 тис. куб. м пиломатеріалів². Ліс та пиломатеріали і були головним предметом буковинського вивозу за кордон, у тому числі в Росію і на Україну.

Росія, що мала величезні запаси лісу і щорічно експортувала його на суму понад 50 млн. крб., водночас користувалася і привізним лісом. Він ішов головним чином для задоволення потреб тих безлісних і малолісних районів, у які через віддаленість і незручність шляхів сполучення доставка лісу з інших російських губерній вважалася не вигідною.

На початку ХІХ ст. середньорічний довіз лісу в названі райони Росії становив 224 тис. крб. Протягом дальших років він безперервно зростав і на середину століття досяг суми 1250 тис. крб.³ Із цієї загальної кількості щорічно довозуваного Росією лісу 31% поступав із Галичини і Буковини⁴. В другій половині ХІХ ст. Буковина продовжувала у великій кількості вивозити ліс до Росії. Так, з 1 червня 1885 р. по 1 червня 1886 р. лише через Новоселицьку і Унгенську митниці з Буковини до Росії надійшло лісоматеріалів на 733 499 крб.⁵

Якщо говорити про кінець ХІХ ст., то в 1891 р. з Буковини до Росії через названі митниці було направлено лісоматеріалів на 821 138 крб., в 1892 р. — на 364 537 крб. та в 1893 р. — на 329 716 крб.⁶

Вищенаведені дані свідчать про те, що в ХІХ ст. з Буковини в Росію та на Україну лісоматеріали направлялись безперервно, в досить значних кількостях і що Буковина займала видне місце в російському імпорті лісоматеріалів. Так, у 1891 р. Росія довезла з-за кордону лісу

¹ «Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», II Hefte, Wien, 1901, стр. 101.

² «Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1899», стр. 204; «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild, Wien», стр. 525—526.

³ В. Покровский, Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, СПб, 1902, т. 1, стр. 132.

⁴ Там же, стр. 133.

⁵ Центральний державний історичний архів Молдавської РСР (далі — ЦДІА МРСР), ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 5—10, 25—26, 42—43.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 41—зв., 67—зв., 127, 127—зв.; спр. 152, арк. 4, 5, 85, 85—зв., 147, 147—зв.; 188, 189; спр. 205, арк. 11, 11—зв.; спр. 204, арк. 62—63, 108—112, 153.

на 4 249 497 крб.¹, у тому числі з Буковини через Новоселицьку і Унгенську митниці близько 20% усього довозу лісоматеріалів. Коли ж узяти до уваги те, що певна частина лісу йшла з Буковини в Росію також по р. Бистриця через румунський порт Галац², то цей процент буде ще вищим.

Лісоматеріали, що поступали з Буковини, йшли переважно на задоволення господарських потреб Подільської, Бессарабської губерній, поблизу від неї розташованих і зв'язаних зручними шляхами транспортування (р. Прут). Частина їх направлялась у південні райони України. З кінця 80-х років XIX ст. серйозним споживачем буковинських пиломатеріалів стало місто Батумі. Пиломатеріали тут використовувалися для виготовлення тари для транспортування нафти. Щорічна потреба Батумі в пиломатеріалах становила 200 000 м³, з яких майже половину давала Буковина³.

Морським шляхом з чорноморських портів буковинські лісоматеріали направлялись транзитом в інші країни, зокрема, в Туреччину, Грецію, Італію, Іспанію, Францію, Єгипет⁴ і навіть в Індію⁵.

На Буковині досить розвинутою була кустарна деревообробна промисловість. Найбільш важливими пунктами деревообробного промислу були Вижниця, Путна, Селятин, Кимполунг, Станівці, Жадова, Кобешти, Костешти і ін.

Значна кількість продукції (дерев'яний посуд, теслярські і бондарні вироби, вози та сани) вивозились за кордон. Як свідчать архівні дані, дерев'яні вироби буковинських ремісників поступали в Росію і на Україну безперервно протягом усього XIX ст. Про це є відомості в річних звітах Новоселицької митниці, а також у буковинських статистичних збірниках⁶.

Про те, наскільки значним був вивіз із Буковини в Росію теслярських і бондарних виробів у кінці XIX ст., можуть свідчити, наприклад, дані за 1891 і 1892 рр. В 1891 р. Росія довезла з-за кордону 640 375 пудів теслярських виробів, з них із Буковини через Новоселицьку митницю більше 10% усієї кількості даного товару. Протягом другого півріччя того ж 1891 р. Росію було доведено бондарних виробів 53 218 пудів, в тому числі через Новоселицьку митницю з Буковини більше 26% усіх цих виробів⁷.

Окремо від теслярських і бондарних виробів російські та австрійські митниці рахували меблі, що виготовлялись у Чернівцях і вивозились до Росії, а також сани і звичайні вози, виробництвом яких займались ремісники багатьох районів Буковини.

В 1862 р., наприклад, через Новоселицьку митницю з Буковини в Росію було вивезено саней і возів 116 шт., у 1871 р.— 383 шт.⁸

¹ «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1891 г.», СПб., 1892, стор. 31—32.

² «Geschichte der österreichischen Land-und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848—1899», стор. 190.

³ Там же, стор. 211.

⁴ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 67, 67—зв.; спр. 152, арк. 4, 5, 188, 189; спр. 16, арк. 25—26.

⁵ «Geschichte der österreichischen Land-und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848—1899», стор. 185, 190.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 153—180; спр. 882, арк. 142—147; спр. 888, арк. 138—144; спр. 889, арк. 107—115; спр. 883, арк. 148—149; ф. 1241, оп. 16, спр. 16, арк. 5—6; «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862—1871», Lemberg, 1872, стор. 306—324.

⁷ «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1891 год», стор. 33—34.

⁸ «Hauptbericht und statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 306—324.

Продукція кустарної деревообробної промисловості (дерев'яний посуд, столярні, бондарні вироби, вози, сани, меблі), що поступала з Буковини, збувалась, головним чином, у Подільській і північних повітах Бессарабської губернії.

Деякого розвитку на Буковині набрала в XIX ст. горілчана промисловість. У виробничому сезоні 1893/1894 рр. тут працювало 39 винокурень, з яких 5 виробляли також і пресовані дріжджі. Винокурні переробляли картоплю і кукурудзу та давали щорічно близько 42 тис. гектолітрів спирту¹. Продукція цих підприємств, направляючись, головним чином, до Угорщини, знаходила також збут у Росії і на Україні.

Відомості про вивіз буковинських дріжджей у Росію знаходимо в звітах Новоселицької митниці за 1885 і 1886 рр.² В 1891 р. з Чернівецької фабрики Шлосберга та гранзитом через територію Буковини з Відня, Будапешта і Станіслава поступило в Росію понад 55% усієї кількості дозвезених Росією дріжджей³. В 1892 р. частка Буковини в забезпеченні імпортного попиту Росії в дріжджах зросла до 62%⁴. Приблизно стільки ж було вивезено в Росію пресованих дріжджей з буковинської сторони і в 1893 р.⁵

Незважаючи на заборону російського уряду ввозити з-за кордону спирт і горілку, продукція буковинських винокурень поступала в прикордонні райони Росії контрабандним шляхом. Про це свідчить, зокрема, факт затримки в 1870 р. в районі діяльності Новоселицької митниці контрабандних товарів, головним чином, горілки, більше як на 2900 крб.⁶

Продукція інших дрібних підприємств Буковини⁷ теж збувалась у Подільській та північних повітах Бессарабської губерній. Відомо, наприклад, що в 1891 р. через Новоселицьку митницю було привезено ультрамарин, виготовлений на чернівецькій фабриці «Штангер», скляні вироби з буковинського містечка Красна⁸ та ін.

В першій половині XIX ст. гранзитом через Буковину довозились із західноєвропейських країн бавовняні тканини, сукна, полотна, аптечні матеріали, взуття, цукор, коляски та ін. Ці предмети фігурують серед товарів, доставлених через Новоселицьку митницю в 1820, 1822, 1823 і наступних роках⁹. У зв'язку з швидким розвитком текстильної промисловості в центральних районах Росії та цукрової промисловості на Україні довіз з-за кордону згаданих товарів різко скорочується, а в другій половині XIX ст. і зовсім припиняється.

В другій половині XIX ст. через Буковину із країн Західної Європи продовжували поступати: цемент—з Пруссії, сільськогосподарські машини—з Англії, Саксонії, Австрії, Галичини, сіль і дубильна кора—з Галичини, залізо—з Пруссії, коси—з Австрії, скляні вироби—з Богемії¹⁰.

Товари західноєвропейського походження збувались майже ви-

¹ «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild», Wien, 1898, стор. 526.

² ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 5—6.

³ Там же, спр. 124, арк. 18—26, 116—118; «Обзор внешней торговли России за 1891 год», СПб., 1892, стор. 18.

⁴ «Обзор внешней торговли России за 1892 год», СПб., 1893, стор. 15.

⁵ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 205, арк. 11—36; спр. 204, арк. 103—112.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 151, оп. 1, спр. 7, арк. 291; ф. 1241, оп. 1, спр. 9, арк. 236.

⁷ «Herzogthum Bukowina in Wort und Bild», стор. 520—524.

ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 42—45.

⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 189—201; спр. 882, арк. 142—147; спр. 883, арк. 138—144; спр. 889, арк. 107—115; спр. 890, арк. 144—149.

¹⁰ Там же, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 42—45; спр. 204, арк. 108—112.

зключно в Подільській і північних повітах Бессарабської губернії і їх довізна кількість визначалась імпорнтними потребами цих губерній.

В значній кількості надходили товари і з Росії та України на Буковину. В російсько-українському вивозі на Буковину видне місце займала худоба. Про кількість вивезеної на Буковину худоби за першу третину XIX ст. в нашому розпорядженні є лише уривчасті дані. Так, відомо, що у період між 3 і 10 квітня 1820 р. через Новоселицьку митницю було відправлено 92 воли на 6720 крб.¹, у жовтні 1822 р. — 5064 воли на 342 500 крб., у 1870 р. — корів на 78 100 крб., а також овець, свиней і кіз².

Протягом першої половини 1823 р. через Новоселицю було пропущено 1 188 волів на 72 490 крб. та кілька сотень корів, овець і кіз³.

Починаючи з 30-х років XIX ст. відомості про вивіз Росією худоби повніші. Протягом 15 років, з 1832 по 1846 рр., в країні Західної Європи було вивезено 720 006 голів рогатої худоби⁴. Майже вся ця кількість рогатої худоби була відправлена на Буковину через Новоселицьку митницю.

В другій половині XIX ст. у зв'язку з розширенням закордонних ринків збуту російської худоби її вивіз на Буковину, продовжуючи бути значним і в окремі роки досягаючи попереднього рівня, загалом скорочується. При цьому в російському експорті на Буковину свині і вівці починають переважати над великою рогатою худобою. За відомостями Буковинської торговельної палати, в період між 1862 і 1871 роком ввіз худоби з Росії і України на Буковину коливався від 9670 голів у 1862 р. до 53 710 голів у 1870 р.⁵ У другому півріччі 1885 р. через Новоселицю було вивезено на Буковину 4 450 голів свиней на 101 939 крб., а в 1891 р. туди було відправлено худоби, переважно овець, на суму 128 586 крб.⁶

Худоба для відправки на Буковину скуповувалася, головним чином, на ярмарках у м. Бельцях, Бессарабської губернії, м. Балті, Подільської губернії, та м. Бердичеві, Волинської губернії.

Поступаючи через Новоселицьку митницю на Буковину, худоба продавалась звичайно в м. Садгора, недалеко від Чернівців. Там щороку збиралось три ярмарки: 27 липня, 29 серпня і 26 жовтня. На садгорських ярмарках худоба купувалась частково місцевим населенням для власних потреб і місцевими підприємцями для відгодівлі на відгодівних пунктах при горілчаних підприємствах. Частина худоби, купленої на ярмарках Садгори, відправлялась у Відень, Прагу і інші міста. В тих випадках, коли худоба не знаходила збуту в Садгорі, її гнали на ярмарки в Моравію, іноді навіть прямо у Відень⁷.

З Херсонської, Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній в Австрію, в тому числі і на Буковину, вивозились коні. В 1834—1838 рр. щорічний їх вивіз становив у середньому 3771 голову, в 1839—1843 рр. — 3153 голови, в 1844—1846 рр. — 3983 голови⁸.

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 711, арк. 135 — зв., 136, 184 — зв., 185.

² Там же, спр. 812, арк. 99—100.

³ Там же, спр. 882, арк. 91—92; спр. 883, арк. 154; спр. 888, арк. 54; спр. 889, арк. 120; спр. 890, арк. 141.

⁴ Г. Неболсин, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. I, «СПБ», 1850, стор. 218—220.

⁵ «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 306 — 324.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 2; «Обзор внешней торговли России за 1892 г.», стор. 27.

⁷ Г. Неболсин, назв. праця, стор. 218—220.

⁸ Там же.

Коні збувались переважно серед місцевого населення Буковини. Великими партіями їх, очевидно, іноді закуповувало австрійське військове відомство. Лише цим можна пояснити вивіз значної кількості коней в 1866 р., коли Австрія перебувала в стані війни із Пруссією.

У великих кількостях із північних повітів Бессарабської і частки із Подільської губернії вивозився на Буковину хліб. В першій половині XIX ст. він відправлявся туди, головним чином, в неурожайні для Буковини роки¹. Починаючи з другої половини XIX ст. російський хліб збувався на Буковині регулярно.

В 1851 р. з Бессарабської губернії і Румунії Буковина довезла кукурудзи 124 504 корці². Довіз Буковиною хліба через Новоселицьку митницю в 1862 р. становив 15 474 пуди, у 1865 р.—1 304 400 пудів, в 1870 р.—130 998 пудів³. В 1891 р. на Буковину було відправлено 2 209 665 пудів хліба, в тому числі і 1 496 505 пудів кукурудзи⁴. Приблизно стільки ж було вивезено в 1892 і 1893 рр.⁵

Використання на Буковині привезеного з Росії хліба було різноманітним. Він, передусім, ішов на задоволення продовольчих потреб населення. Жителі північних, особливо гірських, повітів Буковини, певною мірою користувалися довізним хлібом майже щорічно, а в неурожайні роки (наприклад, 1864, 1865, 1866) потреба в ньому була у всьому краї.

Через нестачу власне буковинських запасів зерна довізний хліб (переважно кукурудза) використовувався як сировина для горілчаної промисловості і як корм для відгодівлі худоби. Рівень горілчаного виробництва і відгодівлі худоби на Буковині залежав від кількості довозуваного з Росії хліба. Так, у 1866 р. кількість виробленої горілки скоротилась із звичайно вироблюваних 80 000—100 000 відер до 38 855 відер і кількість відгодованої худоби — із 6000—10 000 голів до 3620 голів не стільки із-за сильного неврожаю на Буковині, як через привіз російського хліба в менших, ніж на то була потреба, кількостях⁶.

Із Ставчанського (заснований в 1862 р.) та Зарожанського (заснований в 1866 р.) цукрових заводів, які належали поміщику Федору Раталовичу, через Новоселицьку митницю вивозився на Буковину цукор. У другій половині 1885 р., наприклад, його було вивезено 37 251 пуд на 154 601 крб., у 1891 р.—9 721 пуд на 38 972 крб. та в другій половині 1893 р. — 11 518 пудів 30 фунтів на 45 238 крб.⁷

Буковині належало також видне місце в російському експорті сухих фруктів. У 1891 р., наприклад, Росія вивезла за кордон сухих фруктів 98 892 пуди, в тому числі через Новоселицьку митницю 19 405 пудів⁸.

Сухофрукти (переважно чорнослив) заготовлялись у придністровських селах Хотинського повіту, Бессарабської губернії, та в околицях Старої Ушиці, Подільської губернії і направлялись через територію Бу-

¹ Г. Неболсин, назв. праця, стор. 115—116; И. Кулишер, Очерк истории русской торговли до XIX в. включительно, 1923 г., стор. 273—276.

² «Hauptbericht der Handels und Gewerbekammer für das Herzogthum Bukowina», Czernowitz, 1861, стор. 7.

³ «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 306—324.

⁴ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 46—зв., 47, 131—зв.; «Обзор внешней торговли России за 1891 г.», стор. 27.

⁵ Там же, спр. 152, арк. 89, 150—зв.; спр. 204, арк. 108—112; спр. 205, арк. 15—16; «Обзор внешней торговли России за 1892 г.», стор. 27.

⁶ «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 152—153.

⁷ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 2; спр. 124, арк. 46—зв., 47; спр. 204, арк. 108—112.

⁸ «Обзор внешней торговли России за 1891 г.», стор. 11.

ковини в Австрію та інші країни Західної Європи, оскільки на Буковині завжди було досить розвинутим садівництво і потреби в довізних фруктах вона не мала.

Крім названих товарів через Новоселицьку митницю вивозились і інші товари.

Основна маса товарів, що вивозилась на Буковину, заготовлялась в Подільській і північних повітах Бессарабської губернії, а також скуповувалась на ярмарках Бессарабії і всієї України. Українсько-російські товари лише частково реалізовувались на Буковині. В основному вони направлялись через її територію в інші провінції Австрії і до країн Західної Європи.

Хоч у ХІХ ст. Буковина була економічно зв'язана переважно з порівняно невеликими за територією Подільською губернією і північними повітами Бессарабської губернії, загальний обсяг її торгівлі з Україною та Росією був досить значним. Так, лише за п'ять місяців (січень—червень) 1823 р. він становив 983 437 крб.¹ У середині ХІХ ст. товарообіг обчислювався в 1 882 672 крб. (вивіз із Буковини 260 547 крб. і довіз 1 562 125 крб.)². В 1870 р., як це видно із звітів Новоселицької митниці, він досяг 3 526 561 крб. (вивіз із Буковини 877 558 крб. і довіз 2 649 003 крб.)³, у 1891 р.—3 245 148 крб. (вивіз із Буковини 959 865 крб. і довіз 2 285 283 крб.), у 1893 р.—1 360 548 крб. (вивіз із Буковини 523 789 крб. і довіз 836 759 крб.)⁴. Характерною його особливістю є перевага довозу в Буковину над вивозом із Буковини в Росію і на Україну.

Проте слід зауважити, що обсяг торгівлі Буковини з Росією та Україною не обмежується офіційними даними Новоселицької митниці, що наведені вище. Треба мати на увазі те, що певна кількість товарів направлялась через інші митниці, особливо через територію Румунії, а також контрабандним шляхом.

Про великі розмахи контрабандної торгівлі на буковинській ділянці російсько-австрійського кордону свідчать офіційні повідомлення Новоселицької митниці, про що згадувалось вище, а також А. Афанасьєв-Чужбинський, який в середині ХІХ ст. побував на берегах Дністра з метою вивчення, поряд з іншими питаннями, торгівлі.

В «Очерках Днестра» він зазначає, що «Хотин иное время забит контрабандой..., а преимущественно кантонским чаем, для которого Хотин представляется одним из обширных складов. Конечно, нет той контрабанды, какой не достали бы вы в Хотине — она и расходится по окрестности, но чай развозится на украинские ярмарки и идет, к удивлению, на побережье Черного моря, куда легче ему прибывать водою»⁵.

Як же доставлялась така велика кількість товарів в обидві сторони?

Лісоматеріали транспортувались в плотах. З буковинських лісів вони сплавливались частково (особливо ті, що призначались для збуту в Батумі) по р. Бистриця і далі через румунський порт Галац на Одесу, а частково по р. Черемошу і Прут до Новоселицької лісної пристані. В

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 882, арк. 91, 92, 142—147; спр. 883, арк. 148, 149, 154; спр. 888, арк. 54, 138—144; спр. 889, арк. 107—115, 120; спр. 890, арк. 141, 144—149.

² «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», СПб, 1859, одл. ІІІ.

³ ЦДІА МРСР, ф. 151, оп. 1, спр. 7, арк. 288—зв., 289.

⁴ Там же, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 41, 46, 47, 67, 127, 131; спр. 152, арк. 4, 5, 85, 89, 147, 150, 188, 189; спр. 204, арк. 62, 63, 108—112, 153; спр. 205, арк. 11, 15, 16.

⁵ А. Афанасьєв-Чужбинский, Поездка в Южную Россию, ч. ІІ, Очерки, Днестра, СПб, 1863, стор. 84—85.

1858 р., наприклад, через Новоселицьку митницю прибуло до Росії 680 плотів¹. Плоти збивались з кругляка, призначеного для продажу у Росії. В багатьох випадках на них навантажувались також пиломатеріали.

Інші товари перевозились гужовим транспортом. У зв'язку з цим в околицях Новоселицької митниці широкого розвитку набрав візницький промисел, в який втягувалися селяни та мішани не лише Бессарабської та Подільської губерній, а й Буковини. Про це ми зустрічаємо велику кількість звісток у звітах Новоселицької митниці². Загальна кількість підвід, що була потрібна для перевезення вантажів через Новоселицьку митницю, була досить значною. В 1858 р., наприклад, з Буковини прибуло через Новоселицьку митницю 928 кінних возів та вибуло на Буковину 18 349 кінних і волових возів³.

Восени 1866 р. була відкрита Львівсько-Чернівецька залізниця, а в 1884 р. введена в дію залізнична лінія Чернівці—Новоселиця. З цього часу товари, особливо пиломатеріали із чернівецьких лісопилень в Росію і хліб із Росії на Буковину, починають перевозитись залізницею і роль гужового транспорту підупадає. Гужовий транспорт ще в більшій мірі втратив своє значення для транспортування вантажів через Новоселицьку митницю з осені 1892 р., коли була відкрита залізнична лінія між російською Новоселицею і Балто-Волочиською залізницею. З побудуванням цієї залізничної лінії, що з'єднувала Буковину прямим залізничним сполученням з Росією, різко змінились умови і характер буковино-російської торгівлі. По-перше, збільшився її загальний обсяг, і, по-друге, в значно більшій мірі в торгівлю з Буковиною втягалися, крім Бессарабської і Подільської, також і інші губернії Росії.

Торгівлю між Буковиною та Росією і Україною тримали в своїх руках, перш за все, російські, українські та буковинські купці, а також купці країн Західної Європи, які вели торгівлю з Росією через територію Буковини.

Жваву торгівлю з Росією і Україною в той же час вели і купці буковинської сторони. Про це може свідчити той факт, що лише за 2 місяці 1827 р. (з 1 травня по 1 липня) з-за кордону через Новоселицьку митницю прибуло в торговельних справах 100 купців, з них: 4 угорських, 14 галицьких і 82 буковинських⁴. Як свідчать дані за 1858 р., основна маса товарів довозилась з Буковини і вивозилась на Буковину в середині XIX ст. купцями першостатейними і купцями I гільдії⁵.

Протягом другої половини XIX ст. спостерігається дальша концентрація буковино-російської торгівлі в руках найбагатшого купецтва. В 1891, 1892 і в 1893 р. лише незначна кількість буковинських і закордонних товарів поступала через Новоселицьку митницю в Росію безпосередньо з фабрик і заводів. Основна їх маса відправлялась купцем Штангером, що мав у Чернівцях гуртовий склад різних товарів⁶. Протягом цих же років з боку Росії торгівлю з Буковиною тримали в своїх руках, головним чином, кам'янець-подільські, одеські, староколястинівські, бердичівські купці I гільдії⁷.

¹ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», СПб, 1859, отд. XXXVIII.

² ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 828, арк. 212—зв., 501.

³ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», отд. XXXVIII.

⁴ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 8—10, 36, 60—62, 84, 84—зв., 110—111, 113, 136 143, 158—165, 180—185.

⁵ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 г.», отд. X, XLII—XLIII.

⁶ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 45—зв.; спр. 204, арк. 108—112.

⁷ Там же.

Крім купецтва, яке вело основну торгівлю між Буковиною та Росією, в неї втягувались і представники інших станів.

Зокрема, зрідка зустрічаються дані про торгівлю з австрійською Буковиною поміщиків Хотинського цинута, головним чином за першу третину XIX ст.¹

Трохи ширші відомості про участь у торгівлі селян та міщан. Так, у травні 1827 р. з Буковини прибули для купівлі овець «поселяни» Дмитро Кучерян, Григорій Нескоромний, Семен Гіза, Гордакій Кірста і Діордій Сабачор². Тоді ж через Новоселицьку митницю приїхали з Буковини «поселяни» Іван Теодораш, Іван Дзявка, Іван Пантелей, Урсул Густюк та Ілля Густюк за волами³.

Поміщики, міщани та селяни брали участь у торгівлі і в другій половині XIX ст. Очевидно, саме їх слід розуміти під «різними особами», які в 1858 р. привезли з Буковини товарів на 20 147 крб. і вивезли їх в Буковину через Новоселицьку митницю на 327 313 крб.⁴ Безумовно, цими поодинокими фактами далеко не обмежуються дані про участь селян, міщан, поміщиків у торгівлі Буковини з Росією та Україною.

В справах Новоселицької митниці ми знаходимо багато документів, які свідчать про широку і повсякденну прикордонну торгівлю найширших кіл людності. Жителі прикордонних повітів Подільської і Бессарабської губерній приїжджали на Буковину, а жителі прикордонних повітів Буковини—в Подільську та Бессарабську губернії і на місцевих ярмарках і торгах збували свою продукцію та купували необхідні товари.

Географічне становище Буковини надавало їй важливого значення в зв'язках між окремими економічними районами Росії. Через її територію перевозились товари з одних в інші губернії Росії. Особливо після побудови Львівсько-Чернівецької залізниці (1866 р.) і залізничної лінії Чернівці—Новоселиця (1884 р.) різко зросла роль Буковини в транзиті російських товарів. Починаючи з 1867 р. через територію Буковини з Подолії, Бессарабії в північні губернії Росії постійно і у все зростаючих кількостях перевозились, головним чином, пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, квасоля, фрукти, цукор, насіння рапсу, суріпи та ін. За даними Новоселицької митниці, в кінці XIX ст. цей транзит становив у середньому 250 000 пудів на рік⁵. Було це теж одним із проявів економічних зв'язків.

Економічні зв'язки виявлялися в XIX ст. і в тому, що територія України та Росії була місцем застосування робочої сили багатьох тисяч обездолених трудящих Буковини.

Економічне становище основної маси населення Буковини—селянства—було надзвичайно важким. Переважна більшість селян Буковини володіла настільки мізерною кількістю землі, що її далеко не вистачало навіть для напівголодного існування. Селянину залишалося або йти в кабалу до поміщика чи куркуля, або шукати роботу в місті. Але й тут, навіть на нечувано кабальних умовах праці, не могли прикласти своїх рук усі бажуючі, і потік буковинських заробітчан спрямовується за кордон, зокрема, в південні губернії Росії і України, де в XIX ст. швидко розвивався капіталізм у промисловості і сільському господарстві та був значним попит на робочу силу. Відбувалось це протягом

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 85; спр. 828, арк. 185, спр. 711, арк. 135—137.

² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1161, арк. 60—62.

³ Там же, арк. 8—10.

⁴ «Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1858 год», отд. XLIII.

⁵ «Обзор внешней торговли России за 1892 год», IV Б; «Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina...», стор. 326.

усього століття. Так, у червні 1822 р. з Буковини в Бессарабську губернію через Новоселицьку митницю прибули строком на 2 місяці на заробітки Михайло Каланчук і з ним 19 чоловік, у липні 1822 р.—Василь Черкес з 37 чоловіками строком на 2 місяці; Дмитро Метальський з сином Теодором строком на один місяць та в серпні 1822 р.—Думітраш Гуцал з 8 чоловіками строком на 1 місяць¹.

В травні 1827 р., наприклад, з Буковини через Новоселицьку митницю прибув механік Криштоф Мозанч для побудови млина, в червні 1827 р.—шість чоловік «для заробітків», 22 чоловіки для висипки гребель і очистки ставів за угодою з поміщиком Хотинського цинута, три музиканти і 168 чоловік «для сінокосу»².

Як видно з паперів Новоселицької митниці, потік заробітчан з Буковини в Росію зріс в другій половині XIX ст. З 1 червня по 31 грудня 1885 р., наприклад, через Новоселицьку митницю прибуло з Буковини 6926 чоловік по паспортах і 2 223 чоловіка по короткотермінових посвідках та вибуло на Буковину 7 553 чоловіка по паспортах і 2 172 чоловіка по короткотермінових посвідках³.

В першій половині 1886 р. з Буковини через Новоселицьку митницю прибуло по паспортах 4 235 чоловік і по короткотермінових посвідках 473 чоловіка та вибуло на Буковину по паспортах 2 146 чоловік і короткотермінових посвідках 1 226 чоловік; в 1891 р. прибуло по паспортах 3 151 чоловік і короткотермінових посвідках 2 835 чоловік та вибуло — по паспортах 9 593 чоловіка і короткотермінових посвідках 1 848 чоловік. Приблизно такою ж була кількість тих, що прибули та вибули в 1892 і 1893 рр.⁴ Серед них, безумовно, були буковинські заробітчани.

Мали місце випадки, коли селяни та ремісники Буковини приходили на заробітки в Росію без паспортів або короткотермінових посвідок, «без письменного вида», про що збереглися згадки в документах⁵.

На жаль, у нашому розпорядженні немає скільки-небудь повних даних про кількість заробітчан, що приходили з Буковини в Росію. Та і з наведених фактів видно, що протягом усього XIX ст. вона була досить значною. Заробітчанський рух у Росію мав виключно важливе значення в підтриманні контактів між трудящими Буковини, України та Росії.

Таким чином, економічні зв'язки між Буковиною з одного боку, та Росією і Україною, — з другого, постійно підтримувались протягом усього XIX ст. В торговельному відношенні Буковина була зв'язана в основному з Подільською та північними повітами Бессарабської губернії. На цій території реалізовувалась основна маса товарів, що поступали з Буковини і через Буковину з країн Західної Європи, виключаючи буковинські лісоматеріали, що направлялись крім цього в причорноморські повіти України, Батумі та через територію Росії в країни Середземномор'я. В Подільській та північних повітах Бессарабської губернії заготовлялась також основна маса товарів російсько-українського експорту на Буковину та через її територію в країни Західної Європи.

Торівля між Буковиною та Росією була зосереджена переважно в руках великої торговельної буржуазії Буковини, Росії та України. В неї втягувались також поміщики і широкі кола міщанства, селянства

¹ ЦДІА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 828, арк. 212, 288—зв., 292, 390.

² Там же, спр. 1161, арк. 8—10, 84, 113, 136—143, 158—165, 180—185.

³ ЦДІА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 16, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 52—зв., 136—зв.; спр. 152, арк. 94—зв., 157; спр. 205, арк. 20—зв.; спр. 204, арк. 116—зв., 117.

⁵ Там же, спр. 1, арк. 306—307.

та інших станів населення прикордонних районів Подільської та Бессарабської губерній і Буковини.

Торговельні взаємовідносини Буковини з Україною та Росією мали важливе значення для розвитку економіки обох сторін.

Важливою формою економічних зв'язків між сторонами був безперервний і масовий потік буковинських заробітчан в Росію.

Економічні взаємовідносини Буковини з Україною і Росією сприяли розвитку зв'язків між ними в культурній, політичній та інших сферах.

М. М. ШМАГЛІЙ

ДО ІСТОРІЇ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ на початку II тисячоліття до н. е.

В історії древнього населення України важливе місце належить одній з яскравих і самобутніх землеробсько-скотарських культур південно-східної Європи, відомій в археологічній науці під назвою трипільської¹.

Період її існування (кінець IV тисячоліття—початок II тисячоліття до н. е.) збігається з часом переходу древніх племен, які населяли територію західного Подніпров'я, до віку металу і становлення скотарства та землеробства як основи їхнього господарства.

Вивчення пам'яток трипільської культури протягом більше ніж півстоліття поставило перед дослідниками ряд складних проблем, переважна більшість яких висвітлена в працях вітчизняних та зарубіжних археологів.

Однак, незважаючи на докладне вивчення трипільської культури, багато питань ще не вирішено. Нерозв'язаним лишається і питання про причини зникнення цієї самобутньої цивілізації далекого минулого України. А не з'ясувавши історичної долі трипільських племен, не можна зрозуміти їх ролі і значення в процесі формування племенних об'єднань епохи бронзи на південному заході європейської частини СРСР.

В процесі вивчення трипільської культури вченими були висловлені досить суперечливі погляди відносно дальшої долі її творців. У свій час Є. Штерн запропонував гіпотезу, за якою трипільське населення наприкінці III тисячоліття до н. е. просто залишило свою батьківщину, тобто територію сучасної Правобережної України, і переселилось на землі Егейського світу². Інший дослідник — Л. Козловський вважав, що трипільські племена емігрували кудись на південний схід. Причиною кереселення, на його думку, була зміна клімату наприкінці новокам'яного віку, яка зробила неможливим сільськогосподарське життя в чорноземній смузі³.

Значна група вчених (М. Еберт, А. Европеус, А. Тальгрєн та ін.) причиною зникнення трипільської культури вважала вторгнення племен воїнів-номадів, які знищили трипільські поселення. З народом-завойов-

¹ Назва дана археологом В. В. Хвойком за місцем відкриття перших поселень цієї культури біля с. Трипілля під Києвом.

² E. Stern, *Realexikon*, XII, 1929, стор. 49.

³ L. Kozłowski, *Zarys pradziejów polski południowo wschodniej*, Lwów, 1939, стор. 37.